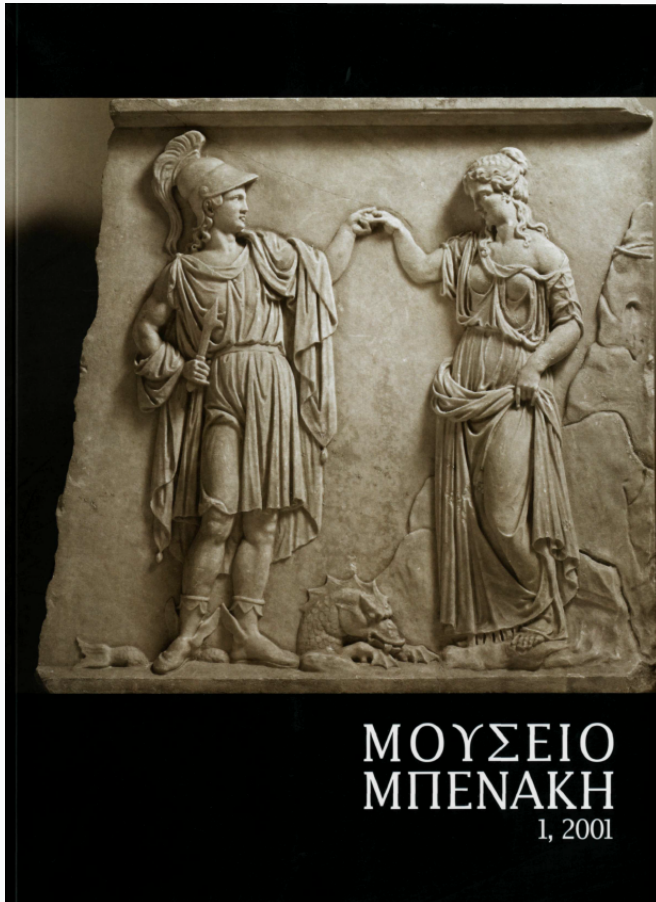

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 1 (2001)

Τα διάφορα, τα διάφορα να μην σας είν'
αδιάφορα

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

doi: [10.12681/benaki.18334](https://doi.org/10.12681/benaki.18334)

Copyright © 2018, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2018). Τα διάφορα, τα διάφορα να μην σας είν' αδιάφορα. *Μουσείο Μπενάκη*, 1, 149–158.
<https://doi.org/10.12681/benaki.18334>

Τα διάφορα, τα διάφορα να μην σας είν' αδιάφορα

ΤΟ ΣΥΝΘΗΜΑ ΑΥΤΟ το είχα ακούσει για πρώτη φορά στο bazaar του σχολείου που φοιτούσαν οι κόρες μου στο δημοτικό και μου ήρθε αυτόματα στο νου, όταν άνοιξα τα πρώτα κιβώτια του αρχείου Νικόλαου Χατζηπαναγιώτη (1901-1968). Το αρχείο του πολιτικού μηχανικού Ν. Χατζηπαναγιώτη, δωρεά της κόρης του Ελένης Κυπραίου, είναι από τα πρώτα αποκτήματα των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής. Πρέπει να ομολογήσω ότι όταν μέσω του καθηγητή Νίκου Χολέβα η κυρία Κυπραίου μας γνωστοποίησε την πρόθεσή της να δωρίσει το αρχείο του πατέρα της, ένωσα αμήχανη. Η ένταξη του αρχείου ενός πολιτικού μηχανικού, έστω και από τους καλύτερους, στο χώρο ενός κέντρου αρχιτεκτονικών αρχείων ήταν συμβατή; Εντούτοις, και επειδή ακόμη βρισκόμαστε στην αρχή, αποδεχτήκαμε με αρκετές επιφυλάξεις τη δωρεά. Αποδείχτηκε θησαυρός.

Ο Νίκος Μιχαήλ Χατζηπαναγιώτης, αποφοίτησε από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο το 1921, την ίδια δηλαδή χρονιά που αποφοιτούν οι πρώτοι 12 αρχιτέκτονες –γνωστοί ως «δώδεκα απόστολοι»– από τη νεοσύστατη σχολή αρχιτεκτόνων που ιδρύθηκε το 1917. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που ο Χατζηπαναγιώτης γνώριζε πολλούς από αυτούς και είχε συνάψει μαζί τους φιλικές σχέσεις ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια.

Οποσδήποτε ο αριθμός των εγγεγραμμένων μελών του ΤΕΕ την περίοδο αυτή δεν έφθανε τα 2.000 μέλη –φυσικά για όλες τις ειδικότητες των μηχανικών. Από τους αρχιτέκτονες που εργάζονται και δημιουργούν στην Ελλάδα μέχρι το 1921 –περίπου 80– η πλειονό-

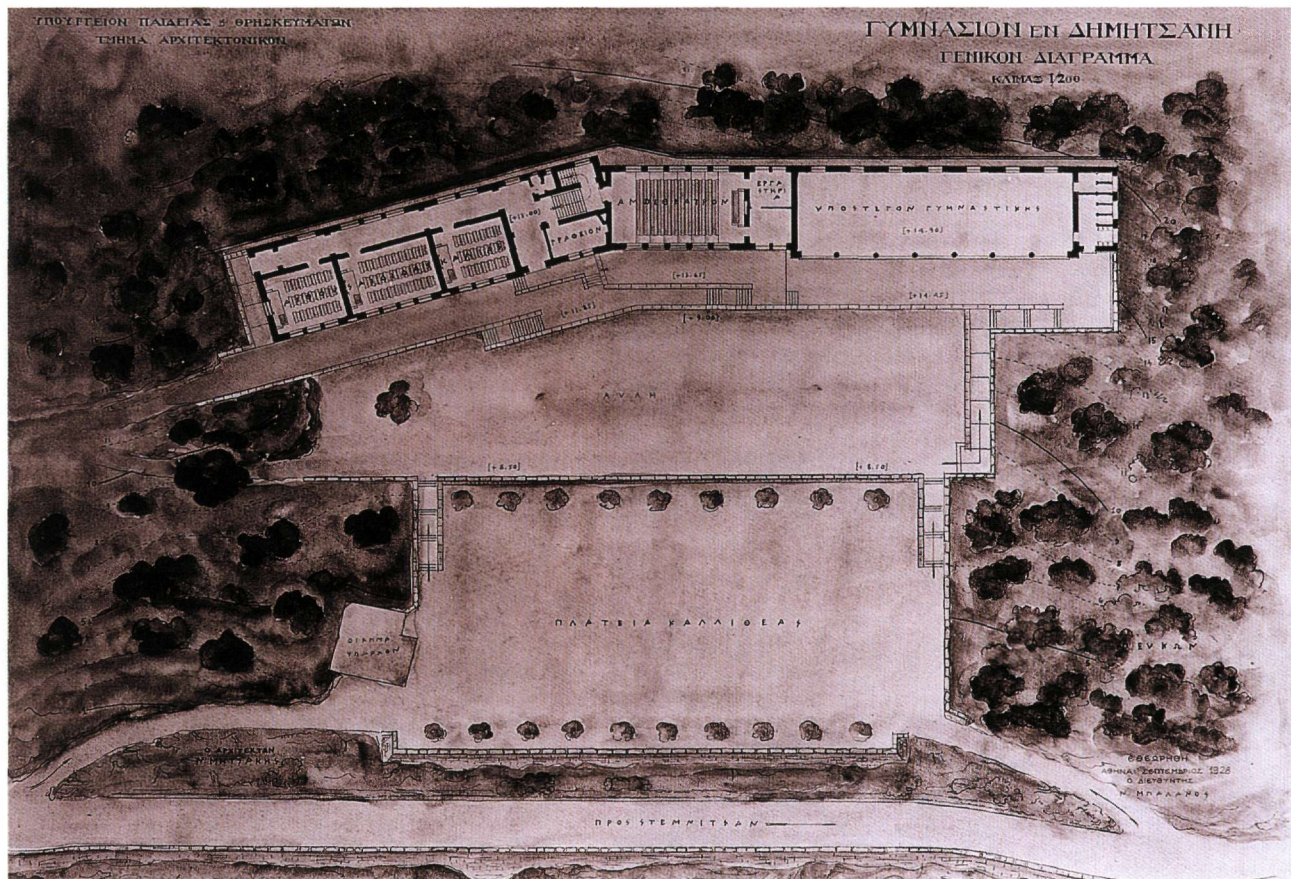
τητα είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και το Παρίσι, ένα μικρότερο ποσοστό στη Γερμανία (Βερολίνο, Καρλσρούη, Δρέσδη, Μόναχο), κάποιιο στις Βρυξέλλες, τη Γάνδη, τη Ζυρίχη, τη Νάπολη και το Μιλάνο, και ελάχιστοι στο Σχολείο των Τεχνών – τον πρόδρομο του ΕΜΠ– ή τη Βιομηχανική Ακαδημία της Αθήνας. Με αρκετούς από αυτούς θα συνεργαστεί στη συνέχεια ο Χατζηπαναγιώτης καθώς και με πολλούς από τους σύγχρονους του αλλά και με μεταγενέστερους.

Το αρχείο του, που αποτελείται από 486 φακέλους, μαρτυρά πλούσια δράση. Το παλαιότερο έργο, το Μέγαρο Καρακώστα (Κλεισθένους 9, Κολωνάκι) φέρει χρονολογία Ιανουαρίου 1924 και δεν αναφέρει όνομα αρχιτέκτονα.

Είναι προφανές ότι το διάστημα των δύομισι περίπου ετών που μεσολαβεί από το καλοκαίρι του 1921 –όποτε αποφοιτά ο Χατζηπαναγιώτης– μέχρι τον Ιανουάριο του 1924 που κτίζει το Μέγαρο Καρακώστα πρέπει να αντιστοιχεί στη στρατιωτική του θητεία. Από τότε και μέχρι το Μάιο του 1966 εργάζεται ασταμάτητα.

Το έργο του μπορεί χρονολογικά να καταταχτεί σε τρεις περιόδους: την προπολεμική (1924-40), την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της Κατοχής (1940-45), και την μεταπολεμική περίοδο (1945-66).

Η πρώτη περίοδος, η προπολεμική, συμπίπτει με τη χρυσή περίοδο της αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα στην Ελλάδα όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τότε γεννιέται και κυριαρχεί το μοντέρνο κίνημα. Το οπλισμένο σκυρόδε-

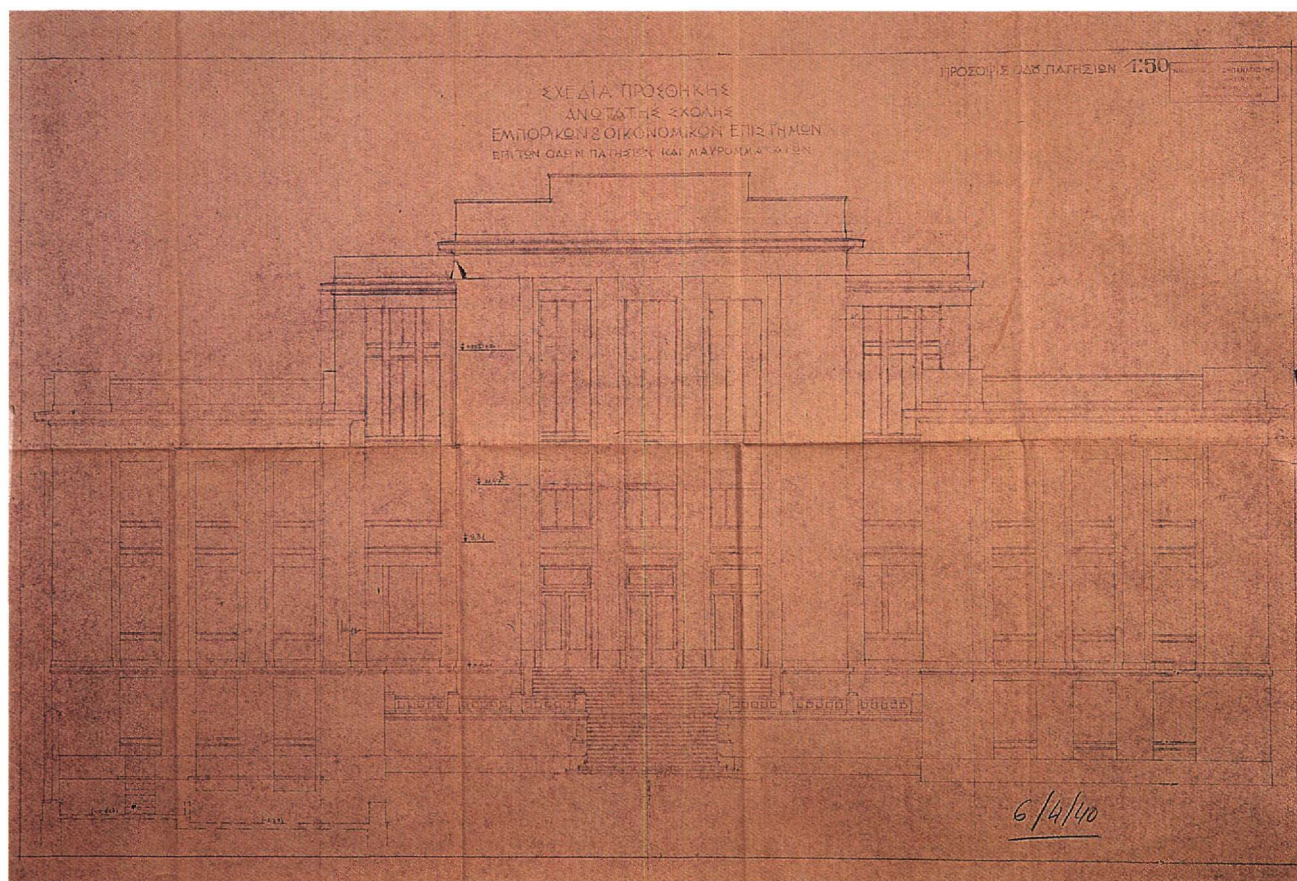
Εικ. 1. Γενική κάτοψη του διδακτηρίου της Δημητσάνας (1928-30). Αρχείο Ν. Μητσάκη.

μα (μπετόν αρμέ) είναι το καινούριο υλικό που έρχεται να αντικαταστήσει σταδιακά την παραδοσιακή κατασκευή. Το 1907 κτίζεται στην Αθήνα η πρώτη πολυώροφη οικοδομή –το ξενοδοχείο «Αφεντούλη»– στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κολοκοτρώνη από τον Ηλία Αγγελόπουλο. Παρόλο που το γεγονός σχολιάζεται στους τεχνικούς κύκλους και ο Αγγελόπουλος σε άρθρο του στον *Αρχιμήδην*¹ προβάλλει τα πλεονεκτήματα του νέου υλικού, είναι ακόμη νωρίς για να υιοθετηθεί από την πλατιά μάζα των τεχνικών που συνεχίζει να κτίζει με τον παραδοσιακό τρόπο.

Το μοντέρνο κίνημα που ενθουσιάζει τους νεαρούς αρχιτέκτονες της δεκαετίας του '20, θα δώσει ώθηση στο νέο υλικό και θα το βοηθήσει να επικρατήσει. Τα μεγάλα ανοίγματα, οι τολμηροί πρόβολοι, οι ελεύθερες γωνίες, τα κελύφη, δεν μπορούν να κατασκευαστούν παρά μόνο με τη χρήση του νέου υλικού. Λίγοι όμως είναι αυτοί που μπορούν να το χειριστούν σωστά.

Ανάμεσά τους και ο Ν. Χατζηπαναγιώτης. Αυτή η ικανότητά του είναι ίσως και το διαβατήριο για την είσοδό του στην Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας. Εκεί θα γνωρίσει όλους τους σημαντικούς αρχιτέκτονες της γενιάς του '30 και θα συνεργαστεί με τον Πάτροκλο Καραντινό, το Νικόλαο Μητσάκη, τον Κυριακούλη Παναγιωτάκο, το Βασίλη Δούρα, τον Κωνσταντίνο Δήμου κ.ά.

«Η αρχιτεκτονική καταβάλλει από τίνος προσπάθειαν ν' απαλλαγή πάσης αδικαιολογήτου μιμήσεως, πάσης επιτηδεύσεως και ψιμυδιώσεως και απελευθερωμένη ούτω των ασκόπων και επιζημιών ενίοτε εις το έργον της συμβατισμών, να προσδίδη εις έκαστον κτίριον ιδίαν οντότητα εξηρημένην εκ του λειτουργικού αυτού σκοπού όστις πρέπει να πληρούται με την μεγίστην δυνατήν απόδοσιν... Εις την περίοδον αυτήν των συγχρόνων τάσεων της Αρχιτεκτονικής, το σχολικόν κτίριον αποτελεί θέμα εξαιρετικού ενδιαφέροντος, ως εκ του με-

Εικ. 2. Όψη της ΑΣΟΕΕ (1932-54). Αρχιτέκτων Αναστάσης Μεταξάς. Αρχείο Ν. Χατζηπαναγιώτη.

γάλου κοινωνικού του περιεχομένου» γράφει ο πρόεδρος του ΤΕΕ Ανάργυρος Δημητρακόπουλος στον τόμο που εκδίδεται με τίτλο *Τα νέα σχολικά κτίρια*.²

Και παρόλο που στο υπόμνημα που συνοδεύει ως εισαγωγικό σημείωμα τα σχέδια και τις φωτογραφίες τονίζεται ότι στα περισσότερα σχολεία ο φέρων οργανισμός (δοκοί, υποστηλώματα, πλάκες, εξώστες) αλλά και οι επικαλύψεις και οι διαμορφώσεις των ταρατών, έχουν γίνει από οπλισμένο σκυρόδεμα, στον παραπάνω τόμο δεν αναφέρεται κανένα όνομα πολιτικού μηχανικού, ενώ αναφέρονται όλα τα ονόματα των αρχιτεκτόνων που τα σχεδίασαν. Από τις λίγες φορές που οι αρχιτέκτονες βρίσκονται à cheval

Μέσα από το αρχείο Χατζηπαναγιώτη, προκύπτει ότι οι στατικές μελέτες του Γυμνασίου και του Δημοτικού Δημοτηρίου της ίδιας πόλης (αρχ. Ν. Μητσάκης, 1928-30) (εικ. 1), της Βιβλιοθήκης της ίδιας πόλης (αρχ. Ν. Μητσάκης, 1929),³ της Βιβλιοθήκης Πατρών (αρχ. Π. Καρα-

ντινός, 1930-32), των διδακτηρίων Κηφισιάς (αρχ. Σπύρος Λέγγερης, 1930), των διδακτηρίων Μυτιλήνης (αρχ. Κωνσταντίνος Πολυχρονόπουλος, 1931), των διδακτηρίων Λαμίας (1931), του Πρακτικού Λυκείου Αμπελοκήπων (αρχ. Ν. Μητσάκης, 1933), του Δημοτικού Σχολείου Κορίνθου (αρχ. Π. Καραντινός, 1934-35), των διδακτηρίων Κορίνθου (αρχ. Κ. Παναγιωτάκος, 1935), των παιδικών εξοχών του ΠΙΚΠΑ στη Βούλα (αρχ. Πάνος-Νικολής Τζελέπης, 1936), τμήματος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Κώστας Κιτσιώκης, 1936) και άλλων σημαντικών κτιρίων της περιόδου είναι δικές του.

Δική του είναι επίσης η μελέτη της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (1932-54) του μεγάλου μας αρχιτέκτονα Αναστάση Μεταξά, του Έλληνα ευπατρίδη που μαζί με τον Ερνέστο Τσίλλερ άφησε τη σφραγίδα του στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (εικ. 2). Του Αναστάση Μεταξά

Εικ. 3. Οικία Αλεξάνδρου Δραγούμη (1931). Αρχείο Αλ. και Στ. Δραγούμη.

είναι, όπως όλοι γνωρίζουμε, πολλά από τα σημαντικότερα κτίρια της Αθήνας, όπως η Βρετανική Πρεσβεία, η Γαλλική Πρεσβεία, το Μουσείο Μπενάκη κ.ά.

Την ίδια περίοδο συνεργάζεται με τον Κ. Κιτσιώκη στην επέκταση του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με τον Αναστάσιο Ορλάνδο για τη στήριξη τρούλου στο Μυστρά, με το Γεώργιο Νομικό για την κατασκευή των ιερών ναών Αγίου Λουκά Πατησίων (1926) –η στήριξη του τρούλου του οποίου προκάλεσε πολλές συζητήσεις–, Αγίων Αναργύρων (1933-35), Αγίου Διονυσίου Πειραιά (1936), Αγίου Δημητρίου Άρτας (1937), και πολλών ακόμη ναών, έργων των Στάμου Παπαδάκη, Κωνσταντίνου Δήμου, Βασιλή Δούρα, Κίμωνα Λάσκαρη, Γεωργίου Ζογγολόπουλου κ.ά.

Μελετά επίσης τα στατικά της επέκτασης του ξενοδοχείου της «Μεγάλης Βρετανίας» (Ι. και Στ. Παπαδάκης, 1929), του ξενοδοχείου «Αύρα» στο Λουτράκι, του «Cecil» στην Κηφισιά (αρχ. Εμμανουήλ Λαζαρίδης, 1922), του Βαρουξή στην Πάρνηθα (Αλέξανδρος Δραγούμης, 1936), υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας στη Μυτιλήνη (1930-31), στη Σάμο (1931-33), στη Θήβα (1938), της Αγροτικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη (1937-38), νοσοκομεία, εργοστάσια, αποθήκες, τουριστικά περίπτερα, το Μέγαρο της Μασονικής Στοάς στη συμβολή των οδών Αχαρνών και Σουρμελή (αρχ. Ανδρέας Μαράτος, 1929-30), το Τυπογραφείο της Τράπεζας της Ελλάδος (Νομισματοκοπείο στην Αγία Παρασκευή, 1938-40), το Μουσείο

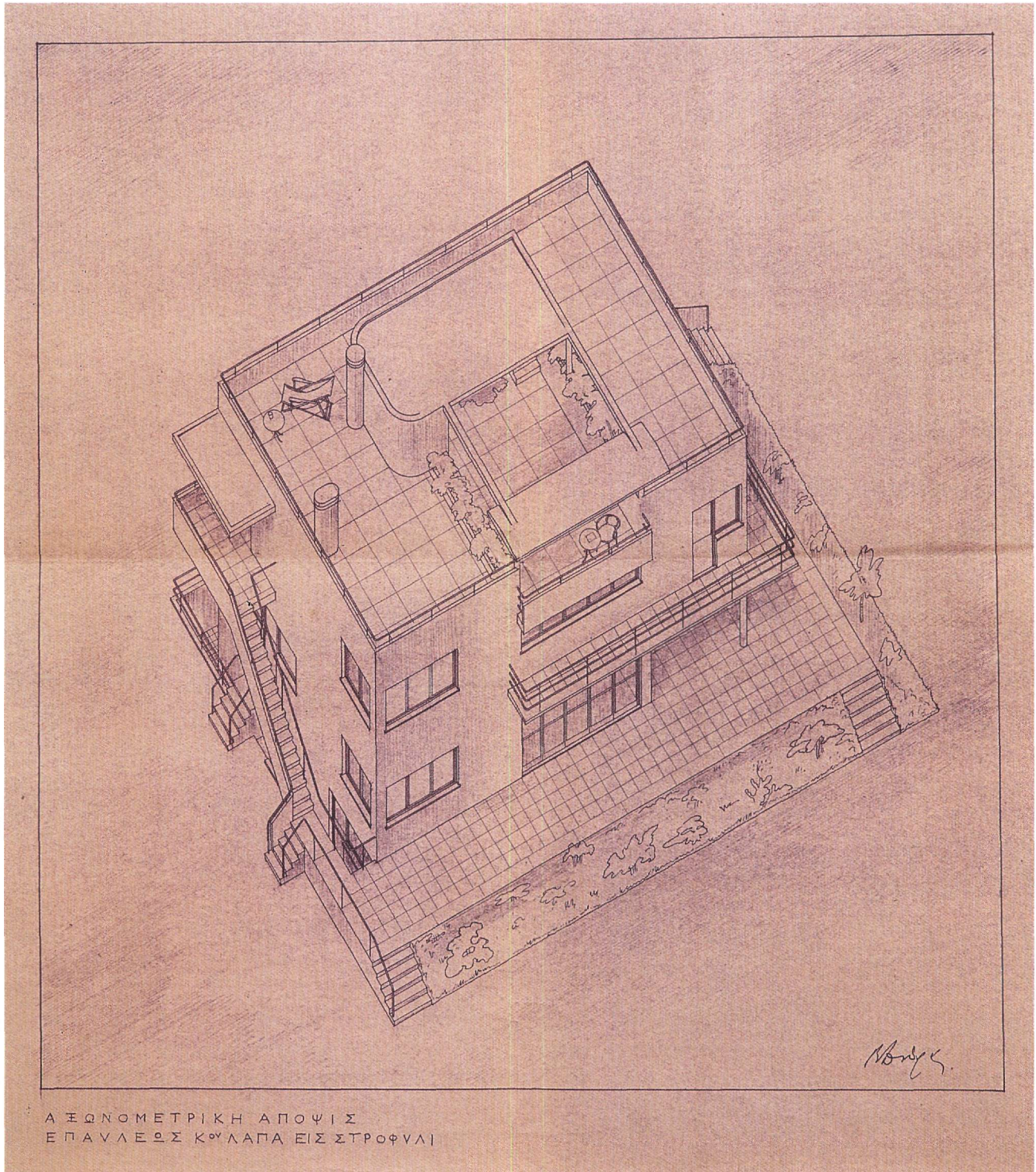
Ολυμπίας (αρχ. Νικόλαος Μπαλάνος, 1931), την επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα (Γ. Νομικός, 1931), το χαμάμι στις Τζιτζιφιές (1931), και ένα μεγάλο αριθμό μικρότερων και μεγαλύτερων ιδιωτικών έργων (εργοστάσια, καταστήματα, πολυκατοικίες και μονοκατοικίες) (εικ. 4). Αναφέρω ενδεικτικά τα σημαντικότερα από αυτά, την οικία Α. Δραγούμη στην πλατεία Λυκαβηττού (αρχ. Αλέξανδρος Δραγούμης, 1931) (εικ. 3), το εργοστάσιο της Εταιρείας Ford στην οδό Συγγρού (αρχ. Γεώργιος Κοντολέων, 1934). Και τα δύο είναι έργα που σχολιάστηκαν πολύ, επαινέθηκαν και παρουσιάστηκαν από ελληνικά και ξένα αρχιτεκτονικά περιοδικά. Δυστυχώς σήμερα έχουν κατεδαφιστεί. Η οικία Καραπάνου στη Βούλα (αρχ. Π. Τζελέπης, 1931), η οικία Γουλανδρή στην Άνδρο (αρχ. Εμμ. Λαζαρίδης, 1931), η οικία Κόντογλου (αρχ. Κ. Λάσκαρης, 1931), η πολυκατοικία του Στ. Παπαδάκη (1934), η πολυκατοικία στη συμβολή Μετσόβου και Μπουμπουλίνας του Τάκη Μάρθα (1936), είναι επίσης έργα της ίδιας περιόδου.

Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι μεταξύ των μελετών της πρώτης περιόδου, που ξεπερνούν τις 1.000, ένας σχετικά μεγάλος αριθμός αφορά ταρατσες οικοδομών, την αντικατάσταση δηλαδή του υπάρχοντος δώματος ή την κάλυψη νέας συμβατικής κατασκευής από πλάκα μπετόν αρμέ. Κάτι που σταματά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όταν όλες οι καινούριες οικοδομές χρησιμοποιούν πλέον το νέο υλικό.

Στο διάστημα της β΄ περιόδου, που ξεκινά το Νοέμβριο του 1940 και κλείνει με την Απελευθέρωση τον Οκτώβριο του 1944, κάθε οικοδομική δραστηριότητα σταματά. Οκτώ μελέτες στο διάστημα 1941-42, και μία κατά τα έτη 1943 και 1944 οπότε ο Χατζηπαναγιώτης επιστρατεύεται.

Από την άνοιξη του 1945 και μετά, δειλά στην αρχή, η δουλειά ξαναρχίζει. Από τα πρώτα έργα του είναι οι Αποθήκες Χημικών Λιπασμάτων (ΑΕΧΠΕΛ) στη Δραπετσώνα και το εργοστάσιο του «Κεραμεικού ΑΕ» του Κανελλόπουλου στο Νέο Φάληρο, μελέτες και τα δύο του Πέτρου Βρεττού, κάποιες προσθήκες και μετατροπές στο Νοσοκομείο της Βούλας και το Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο, ελάχιστες οικοδομές.

Από το 1947 και μετά η ανοικοδόμηση προχωρά με γρήγορους ρυθμούς: κατοικίες, νοσοκομεία (Παναρκαδικό Τριπόλεως· αρχ. Ιωάννης Δεσποτόπουλος, Νοσηλευτικό Ίδρυμα Εργατών Θαλάσσης· αρχ. Κωνσταντί-

Εικ. 4. Αξονομετρικό της έπαυλης Λάπα στο Στροφύλι (1933). Αρχιτέκτον Βασίλης Δούρας. Αρχείο Ν. Χατζηπαναγιώτη.

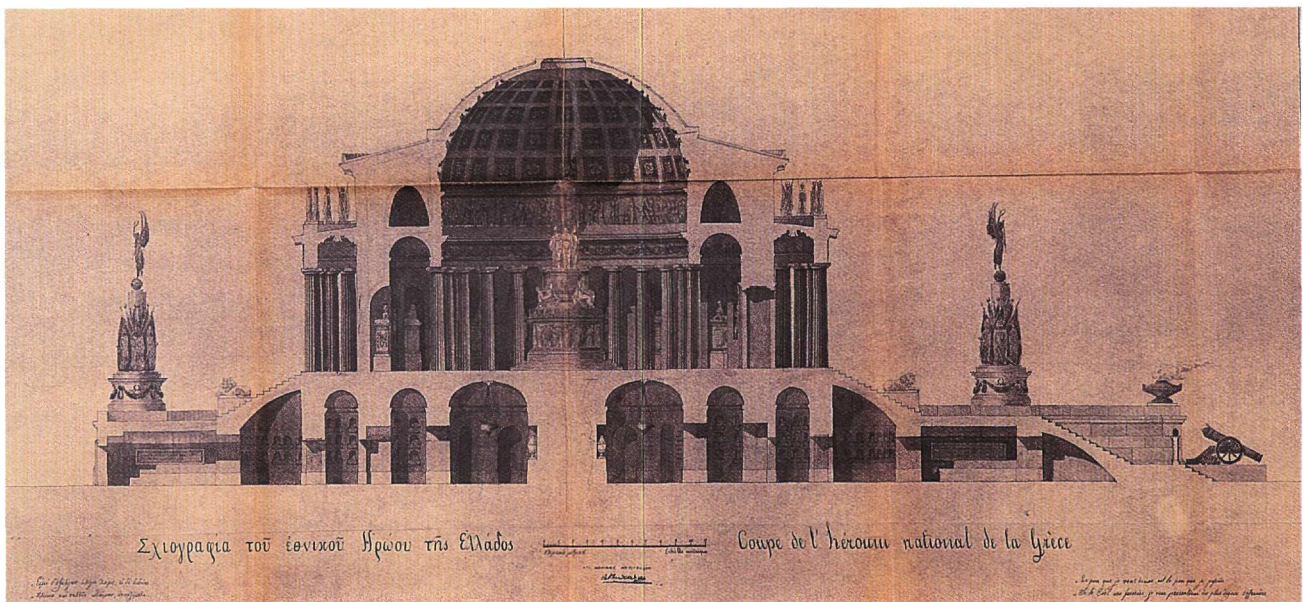
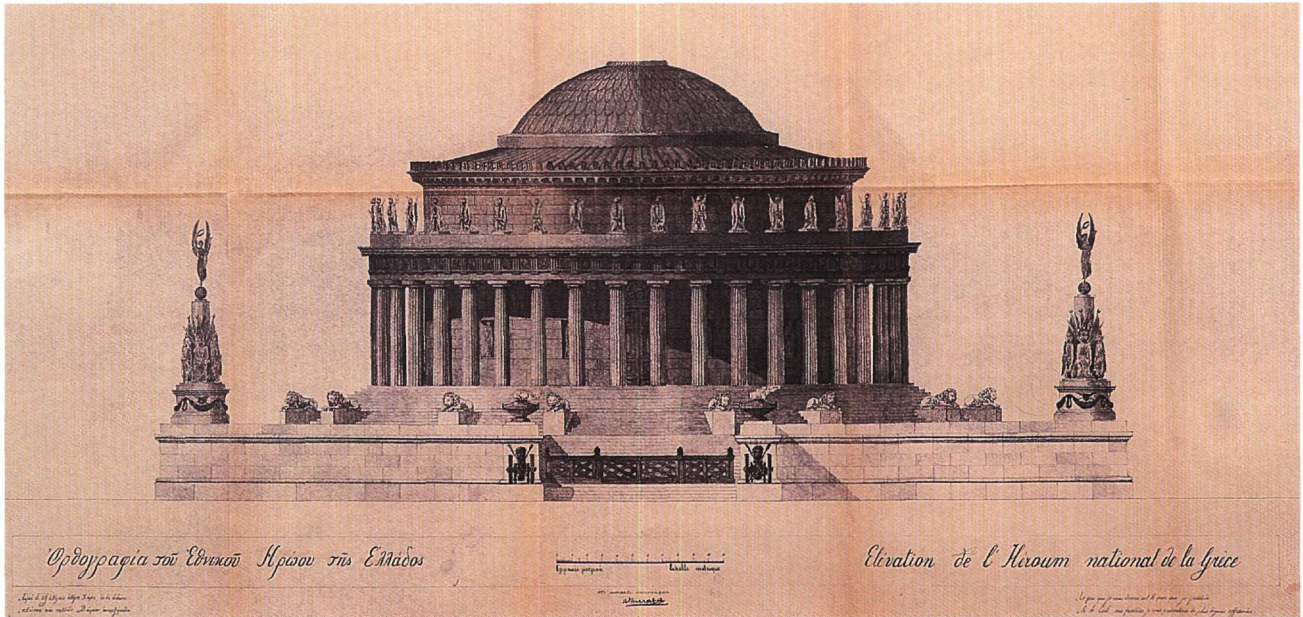
Εικ. 5. Ξενοδοχείο «Cecil» (1952-53). Αρχείο Εμμ. Λαζαρίδη.

νος Μπίρης), ξενοδοχεία («Εθνικών» στη συμβολή Ελ. Βενιζέλου και Εμμ. Μπενάκη, αρχ. Εμμ. Λαζαρίδης, 1948-55' επέκταση του «Cecil» Κηφισιάς, αρχ. Λεωνίδα Μπόνης-Εμμ. Λαζαρίδης, 1952-53 [εικ. 5]' «Απόλλων», αρχ. Παύλος Μιχαλάς, 1953-61' «Μαγυρώρου», στη συμβολή Καπνικαρέας και Ντέκα, αρχ. Π. Μιχαλάς, 1957), τράπεζες (Κτηματική επί της Ελ. Βενιζέλου, αρχ. Γεράσιμος Μεταξάς, 1951' υποκαταστήματα Τραπεζής της Ελλάδος στη Δράμα και την Καβάλα, 1952), εργοστάσια («Ελαίς», 1949' «Ελβιέλα», 1950' Σαρίδη, αρχ. Γ. Μεταξάς, 1950).

Εξακολουθεί να συνεργάζεται με το Υπουργείο Παιδείας και μελετά τα στατικά του Δημοτικού Σχολείου Λυγουριού Αργολίδας (1953), του Γυμνασίου Ζαχάρως Ολυμπίας (αρχ. Σ. Λεγγέρης, 1948-55), των Γυμνασίων Λέρου (1954), Καλαμωτής Χίου (αρχ. Ορέ-

στης Φυντικάκης, 1954), Γαργαλιάνων (1954), ΙΑ' Αθηνών (αρχ. Π. Μιχαλάς, 1961), κ.ά. Η μεγάλη του εμπειρία στη μελέτη σχολικών κτιρίων πρέπει να ώθησε και αρκετούς ιδιώτες να του αναθέσουν την μελέτη των σχολείων τους. Έτσι βρίσκουμε στο αρχείο το Νηπιαγωγείο και το Δημοτικό «Α. Χιωτέλλη-Χιδήρογλου» στο Ψυχικό του αρχιτέκτονα Π. Μιχαλέα (1950), του Νηπιαγωγείου «Το σπίτι του παιδιού» εις μνήμην Μανιώς και Νικολή Τζελέπη στο Καρπενήσι με αρχιτέκτονα τον Π. Τζελέπη (1963) κ.ά.

Πάνω από 2.000 μελέτες σε διάστημα 42 ετών, διάσπαρτες σε όλη την Ελλάδα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλο, Δράμα, Καβάλα, Άρτα, Άνδρο, Χίο, Μυτιλήνη κ.ο.κ.). Το αρχείο του Χατζηπαναγιώτη αποτελεί πολύτιμη προσφορά στην τεχνική ιστορία του τόπου. Εκείνο όμως που το κάνει πραγματικά ανεκτίμητο για

Εικ. 6. Εθνικό Ηρώο Μεσολογγίου (1933). Αρχείο Ν. Χατζηπαναγιώτη.

Εικ. 7. Τομή του Εθνικού Ηρώου Μεσολογγίου (1933). Αρχείο Ν. Χατζηπαναγιώτη.

τη μελέτη της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής είναι η συνεργασία του Χατζηπαναγιώτη με 100 περίπου αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Αρχίζοντας από τους Ν. Μπαλάνο (αποφ. του 1883), τον Αν. Μεταξά (αποφ. του 1885), το Δημήτρη Χέλμη (αποφ. του 1896) και τον Ιωάννη Αξελό (αποφ. του 1897) και καταλήγοντας στον Κωστή και την Καίτη Γκάρτζου (αποφ. του 1958

και 1960 αντίστοιχα), συνεργάζεται με όλους σχεδόν τους γνωστούς αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου. Μπορούμε έτσι να έχουμε μία συνολική εικόνα της αρχιτεκτονικής της περιόδου όπως αυτή εμφανίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα, διατηρώντας τα χαρακτηριστικά της ύστερης φάσης του κλασικισμού, τη μετάβασή της στον εκλεκτικισμό και τη λαμπρή κατάληξή της

στο μοντέρνο κίνημα, που με τη σειρά του εγκαταλείπεται σταδιακά για να περάσει σε μία αμφισβητούμενη αρχιτεκτονική της πρώτης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεκαετίας.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς μέσα από το αρχείο του Χατζηπαναγιώτη την πορεία τόσο της αρχιτεκτονικής όσο και των αρχιτεκτόνων, ιδιαίτερα αυτών με τους οποίους συνεργάζεται στενά.

Τα εγχειρίδια της ιστορίας της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής αλλά και της αρχιτεκτονικής γενικότερα, ασχολούνται ως επί το πλείστον με τα καλύτερα έργα της κάθε περιόδου, τα έργα σταθμούς ή έστω τα καλά και κάποιες φορές τα κακά, αφήνοντας στο περιθώριο τα πολλά, τα μέτρια. Όμως οι πόλεις που ζούμε, που εργαζόμαστε, που βλέπουμε καθημερινά, είναι φτιαγμένες από αυτές τις “χρυσές” μετριότητες, που καθορίζουν και διαμορφώνουν την καθημερινότητά μας, τα αισθητικά μας κριτήρια, ακόμη και την προσωπικότητά μας. Το να παρακολουθεί κανείς τον τρόπο που οι πόλεις μας κτίζονται και δημιουργούνται μέσα από τα αρχιτεκτονικά σχέδια, τα στατικά σχέδια, την αλληλογραφία ιδιοκτήτη-αρχιτέκτονα-στατικού, σίγουρα πλουτίζει τις γνώσεις μας, όχι μόνο γύρω από το αρχιτεκτονικό γίνεσθαι αλλά και τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Κάποια πράγματα που τα θεωρούσαμε δεδομένα μοιάζουν να μην είναι. Έτσι π.χ. μέσα από το αρχείο Χατζηπαναγιώτη διαπιστώνουμε ότι, αντίθετα με ό,τι οι περισσότεροι πιστεύαμε, το 70% περίπου του δομημένου περιβάλλοντος –ιδιαιτέρα την περίοδο του Μεσοπολέμου– έχει σχεδιαστεί από διπλωματούχους αρχιτέκτονες (κατοικίες, σχολεία, νοσοκομεία, εργοστάσια, αποθήκες, ακόμη και ταφικά μνημεία). Σε ελάχιστα έργα δεν αναφέρεται όνομα αρχιτέκτονα. Σε μερικές περιπτώσεις αυτό δεν οφείλεται στο ότι αυτός δεν υπάρχει αλλά στο ότι την επαφή με το στατικό την έχει αναλάβει ο εργολάβος, όπως π.χ. συμβαίνει στο Αμαλιέιο Ορφανοτροφείο, στο ναό του Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο, στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, στην κατοικία Πηνελόπης Μαξίμου κ.ά. Έτσι, το αρχείο Χατζηπαναγιώτη μας δίνει την ευκαιρία να συνδυάσουμε πολλά ανώνυμα μέχρι σήμερα κτίρια με το δημιουργό τους.

Δεδομένου ότι, μόλις πριν από λίγα χρόνια συγκροτήθηκαν στην Ελλάδα αρχιτεκτονικά αρχεία ως Τμήμα του Μουσείου Μπενάκη, υπάρχει ακόμη σημαντική έλλειψη τεκμηρίωσης. Για πολλούς από τους αρ-

χιτέκτονες που αναφέρουμε τα μοναδικά σχέδια που, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, έχουν εντοπιστεί είναι αυτά που βρέθηκαν στο αρχείο Χατζηπαναγιώτη. Γι’ άλλους πάλι, που το αρχείο τους μας έχει παραδοθεί με την ευγενική φροντίδα των δικών τους, έγινε δυνατή η πολύ χρήσιμη διασταύρωση πληροφοριών, και σε μερικές περιπτώσεις και η συμπλήρωσή τους.

Μια χαριτωμένη λεπτομέρεια που προκύπτει μέσα από τις σημειώσεις που συνοδεύουν τους φακέλους είναι ότι για πολλές από τις μελέτες αυτές ο Χατζηπαναγιώτης δεν πήρε ποτέ αμοιβή. «*Τζαμπέ*» σημειώνει στο πλάι. Αν το γεγονός αυτό το συνδυάσω με τη συμβουλή που μου έδωσε ο πατέρας μου, πολιτικός μηχανικός κι αυτός, όταν τέλειωνα το Πολυτεχνείο, «*μακριά από τους φίλους και τους συγγενείς στον επαγγελματικό χώρο*», μάλλον αυτό πρέπει να συνέβαινε αρκετά συχνά, όπως άλλωστε και τώρα. Και φαίνεται ότι ο Χατζηπαναγιώτης είχε πολλούς συγγενείς και φίλους.

Τέλος, δεν θα ήθελα να κλείσω την παρουσίαση του αρχείου Χατζηπαναγιώτη χωρίς να αναφέρω τη μεγάλη έκπληξη που περιείχε. Ένα πραγματικά ανεκτίμητο εύρημα.

Σε φάκελο του 1933 του αρχιτέκτονα Λεωνίδα Μπόνη εναπόκειται επιστολή προς το Χατζηπαναγιώτη με την οποία του ανατίθεται να κάνει «*προσμέτρηση και τον προϋπολογισμόν της απαιτούμενης δαπάνης διά την ανέγερσιν Πανελληνίου Ηρώου υπό αρχ. Λύσανδρον Καντανιζόγλου*». Η επιστολή συνοδεύεται από τρία σχέδια του Αναστάση Μεταξά, αντίγραφα των πρωτότυπων σχεδίων, με τα οποία ο Καντανιζόγλου είχε λάβει μέρος στον διαγωνισμό που προκηρύχτηκε το 1829 από τον Ιωάννη Καποδίστρια, πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας για την ανέγερση μνημείου αφιερωμένου στη μνήμη των πεσόντων στο Μεσολόγγι (εικ. 6-7).

Τα σχέδια αυτά, που δεν είχαν ποτέ βρεθεί, απασχόλησαν συχνά τους μελετητές της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής και ιδιαίτερα αυτούς της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου. Η ανεύρεσή τους λοιπόν, και μάλιστα αντεγραμμένα από τον Αν. Μεταξά, δίνει κάποιες απαντήσεις αλλά ταυτόχρονα γεννά και νέα ερωτήματα. Φαίνεται ότι ο Μεταξάς αντέγραψε χάρην γυμνάσματος το σχέδιο του Καντανιζόγλου, το οποίο πιθανότατα του το έδωσε ο ίδιος την εποχή που μαζί με το Γεράσιμο Μεταξά (πατέρα του Αναστάση) κατείχαν καθηγητικές θέσεις στο Σχολείο των Τεχνών.

Τα σχέδια πρέπει να τα παρέδωσαν αργότερα οι α-

πόγονοι του Καυτανζόγλου στο Λ. Μπόνη, όταν το 1933 ο Δήμος Θεσσαλονίκης αποφάσισε να ανεγείρει στη συμπρωτεύουσα το Ηρώο, που εξαιτίας της δολοφονίας του Καποδίστρια δεν ανεγέρθηκε ποτέ. Αυτή τη φορά μάλιστα προβλεπόταν να κατασκευαστεί από μπετόν αρμέ.

Ευτυχώς που, ώσπου να αποφασιστεί ο τόπος ανέγερσης του Ηρώου πέρασαν σχεδόν επτά χρόνια, ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και για άλλη μία φο-

ρά το σχέδιο ματαιώθηκε. Το Ηρώο σε μικρότερο μέγεθος, όπως είχε αποφασιστεί, και μάλιστα από μπετόν αρμέ θα αποτελούσε προσβολή, τόσο για τη μνήμη του Λύσανδρου Καυτανζόγλου, όσο και για τη νεοελληνική αρχιτεκτονική.⁴

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Η. Αγγελόπουλος, Οικία ενδεκαόροφος διά σιδηροπαγούς κονιάματος εν Παρισίους του Ηenebique, *Αρχιμήδης* 4 (1904) 65-66.

2. *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια. Μελέτη και εκτέλεσις Τεχνικής Υπηρεσίας Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας* 21 ΤΕΕ 1939 (Αθήνα 1939).

3. Ολόκληρη η σειρά των σχεδίων του έργου εναπόκειται στο αρχείο Ν. Μητσάκη (Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής Μουσείου Μπενάκη).

4. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Τα σχέδια του Λύσανδρου Καυτανζόγλου για το Ηρώον των πεσόντων στην πολιορκία του Μεσολογγίου, *Χρονικά αισθητικής* 39-40 (1999-2000) 175-98.

MARO KARDAMITSI-ADAMI

Don't be indifferent to things which look different!

The archive of the civil engineer Nikolaos Chatzipanayiotis (1901-68), donated by his daughter, E. Kypraiou, to the Benaki Museum's Modern Greek Architectural Archives is something which confirms the message of this charming little motto which I first heard some years ago at my daughters' school.

Nikos Michael Chatzipanayiotis graduated from the National Technical University of Athens in 1921, the first graduation year for architects from the newly-founded architecture school at the same institution. The total number of architects, mostly graduates of foreign schools, which up to then had been less than 80, was thus increased by 12. Chatzipanayiotis worked with many of these and also with a large number of younger architects in the course of his career as a civil engineer from 1924 to 1966.

The archive, which contains 486 files, provides evidence of Chatzipanayiotis' abundant activity, which was only interrupted by his service in the army. His work can be divided chronologically into three periods: pre-war (1924-40), war and occupation (1940-45), and post-war (1945-66).

The first, pre-war period covers the years of the birth and dominance of the modernist movement. Reinforced concrete was the new material which gradually replaced traditional methods of construction. The large apertures, bold projections and building shells designed by the young architects required skilled engineers to handle them. One of these was Chatzipanayiotis, whose talents became his passport to the Technical Service of the Ministry of Education.

Many of the structural studies for the school build-

ings of the period were his work, as were those for the Higher School of Economic and Commercial Studies, the reinforcement of the dome in Mystras, the extension of the National Technical University of Athens, and for many churches, hotels, bank branches, hospitals, factories, warehouses etc.

The studies dating from his first period exceed 1000, some of which –among them the Dragoumis house (architect Alexandros Dragoumis) and the Ford factory (architect Georgios Kontoleon)– were particularly important and published in contemporary journals at home and abroad.

During the years of the war and the occupation, from 1940 to 1945, building activity ceased, and only eight studies relate to this period. From the spring of 1945 onwards his work recommenced and among his first assignments were the chemical fertiliser warehouses in Drapetsona and Kanellopoulos' Kerameikos AE factory in Neo Faliro. Houses, hotels, hospitals and factories followed. His association with the Ministry of Education continued, and his experience in the field led certain individuals to use him in the construction of private schools.

Chatzipanayiotis' work continued uninterrupted almost up to his death. He produced more than 2000 studies over a period of 42 years, covering the whole of Greece.

The Chatzipanayiotis archive is an important contribution to the technical history of the country, but what makes it truly invaluable to the study of modern Greek architecture is his collaboration with around 100 20th century architects, from Nikolaos Balanos

(graduated 1883), Anastasis Metaxas (1885), Dimitris Chelmis (1896) and Ioannis Axelos (1897), right up to Kostis and Kaiti Gartsou (1958 and 1960). His collaboration with architects of the inter-war years was particularly important.

We thus have an overall picture of the architecture of the period starting at the beginning of the 20th century, when it still preserved the features of the final phase of classicism, followed by the transition to eclecticism and its triumphant conclusion in the modernist movement, which was abandoned in its turn in favour of the questionable architecture of the first post-war decade.

The Chatzipanayiotis archive has much new data to offer to this field. Certain things we took for granted now appear otherwise. The contribution of architects to the construction programme seems to have been greater and more substantial than we believed, and 70% of the works in the archive display an architect's signature. The archive also gives us the opportunity to attribute many hitherto unidentified buildings to their architects. Many architects, some quite famous, are at present only represented by designs in the Chatzipanayiotis archive, while for others the archive is a major source of confirmatory evidence.

It is perhaps well known that in Greece we suffer from poor handling of archival material. This is particularly the case in the field of architecture where the lack of documentation is serious. The foundation of the Archives at the Benaki Museum a few years ago, represents a determined effort to fill this gap, and in this area the Chatzipanayiotis archive has proved to be a real treasure-house.